

Takács Levente (1978) ókortörténész, a DE BTK Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékének adjunktusa. Kutatási területei: római földmérés, római társadalom, historiográfia.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Cicero: Piso ellen* (recenzió, 2016/1).

A római rabszolgák színe

Takács Levente

Georgio Németh sexagenario

Az *Aethiops non albescit* („az aethiops nem lesz fehér”) vagy *Aethiopem lavas* („szerecsent mosdatni”)¹ szófordulatok még rotterdami Erasmus híres gyűjteményében, az *Adagiában* is felbukkannak, holott a fekete vagy sötét bőrű emberekkel való találkozás egyáltalán nem lehetett megszokott élmény a földrajzi felfedezések hajnalán élő és alkotó tudós humanista számára. Egészen más volt a helyzet a Római Birodalomban, amelyet ma sokan egyfajta multikulturális térnek tartanak, ahol többé-kevésbé békésen éltek egymás mellett különféle vallások és különféle bőrszínű emberek. Ha hihetünk a sajtóban megjelenő híreknek, még a birodalom nyugati tartományaiiban is előfordulhattak távol-keleti származású emberek.² Afrikaiak és feketék jelenlétével pedig szerte a birodalomban számolhatunk. Helyzetük és megítélésük vizsgálata érthető módon az amerikai szakirodalom kedvelt területe, jóllehet Rómában a bőrszín és a társadalmi helyzet nem kapcsolódott össze olyan közvetlen módon, mint egykor az amerikai Dél államaiban.

Az amerikai Dél és a Római Birodalom rabszolgatartása közötti legszembevetőbb különbségként azt szokták első helyen említeni, hogy az amerikai rabszolgaság bőrszínén, származáson alapult,³ Rómában viszont bármilyen nyelvű, vallású és bőrszínű ember kerülhetett rabszolga státuszba, így persze feketék is, amire több adatunk van.⁴ Nem ők alkották azonban a rabszolgák meghatározó hányadát. Ugyanakkor a rabszolgák tulajdonságai, köztük külső megjelenésük, nem voltak egészen mellékesek. Nagymértékben befolyásolhatták például az árukat. A görög világban a thrák nők, minden bizonnyal a görögökétől eltérő hajszínük miatt, drágábban találtak vevőre.⁵ A külső – és belső – tulajdonságok jelentőségét a rómaiak szintén az adásvételnél látták. Kifejezetten törekedtek arra, hogy a rabszolga-kereskedők megfelelő módon tájékoztassák vevőiket az áru adottságairól, tulajdonságairól. A rabszolgák árusítása annyira mindennapos dolognak számított,⁶ hogy a gondos római jogászok még az eladói felelősséget is szabályozták. Az eladásra kínált rabszolga nyakába akasztott táblán kellett feltüntetni esetleges testi hibáit, betegségeit, korábbi büntetéseit stb.⁷ Ezek azonban egyedi jegyek, személyes tulajdonságok voltak. A rabszolgák számát látva egyes római rabszolgatartók meg is rettentek attól az elképzeléstől, hogy valamilyen megkülönböztető jelzéssel tegyék felismerhetővé a rabszolgákat. A szabadokétól eltérő ruházat viselése a rabszolgák számára

felismerhetővé tenné számbeli többségüket.⁸ A rómaiak olykor mégis alkalmaztak tetoválásokat, billogokat vagy nyakpeceket a tulajdon megjelölésére, a szökések megnehezítésére vagy éppen büntetésből.⁹ A megbélyegzésnek ezek a módjai azonban egyáltalán nem voltak egységesek vagy általánosak. Az adásvételnél adott tájékoztatás, a tulajdon megjelölése, illetve a büntetés egyedi, többnyire időleges megjelölést ered-

1. kép. Afrikai férfit (talán rabszolgát) ábrázoló szobor a Kr. u. 3. századból. Louvre, Párizs

Énekek éneke 1,5

*Nigra sum sed formosa, filiae Hierusalem.
Sicut tabernacula Cedar, sicut pelles
Salomonis.*

*Nolite me considerare quod fusca sim, quia
decoloravit me sol.*

*Filii matris meae pugnaverunt contra me,
posuerunt me custodem in vineis.*

*Lebarnult vagyok, mégis szép,
Jeruzsálem leányai!*

*Olyan, mint Kédár sátrai,
mint Salamon kárptitjai.*

Ne csodáljatok azért,

hogy lebarnultam,

hogy a nap megbarnított!

Anyám fiai nehezteltek rám,

szőlőt őriztettek velem.

*Szent Jeromos Bibliatársulat, 1997
(a Káldi-féle szentírásfordítás megújítva)*

Jeruzsálem leányai!

Én barna vagyok, de szép,

olyan, mint Kédár sátrai

és mint Salamon szőnyegei.

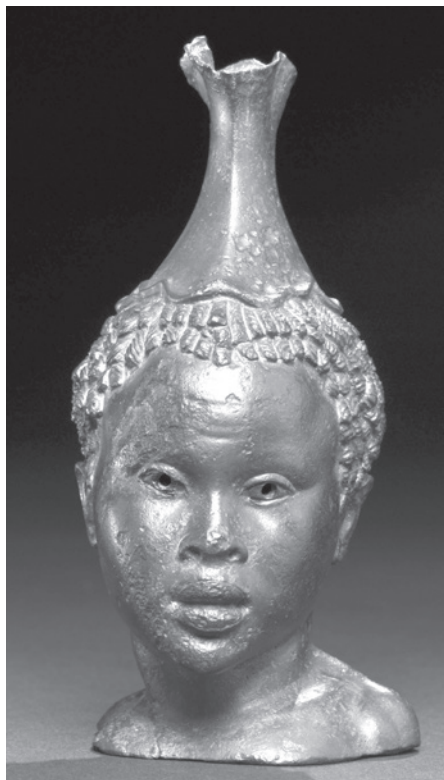
Ne nézzétek, hogy milyen barna vagyok,

a nap süttött le engem.

Anyám fiai haragudnak rám, s

szőlőt őriztettek velem.

*A Magyarországi Református Egyház Kálvin
Kiadója, Budapest, 2002*

2. kép. Fiatalkori afrikai nő feje.
Bronz, Kr. e. 2-1. század

ményeztek, a rabszolgák valamilyen általános külső azonosító alapján nem voltak felismerhetők.¹⁰

Mindezek ismeretében kissé meglepve olvashatjuk Cicero egyik beszédének kezdő sorait. A szónok valószínűleg Kr. e. 55 nyarán heves kirohanást intézett Iulius Caesar apósa, L. Calpurnius Piso (az 58. év consula) ellen. A nyílt személyeskedéstől sem mentes beszédet Cicero azzal kezdi, hogy Piso ellenszenves kinézetét ecseteli, megemlítve ellenfele bőrszínét, mégpedig a *servilis* jelző kíséretében: Piso bőrszíne olyan, mint a rabszolgáké.¹¹

*Nemo queritur Syrum nescio quem de grege noviciozum factum esse consulem.
Non enim nos color iste servilis, non pilosae genae, non dentes putridi deceperunt. (...) Obrepsisti ad honores errore hominum, commendatione fumosarum imaginum, quarum simile habes nihil praeter colorem.*

Senki sem amiatt zsörtölődik, hogy valami jöttment szír lett consullá az újonnan szerzett rabszolgák seregéből. Végére is nem csapott be minket a szolga színe, szőrös arca, sem pedig odvas foga. (...) A tisztiség viseléséhez az emberek megtevesztésével settenkedtél oda: az ősök füstös viaszképmásainak ajánlásával, amelyekhez színeden kívül semmiben sem hasonlítasz.

Cicero: *Piso ellen* I. 1

(Pap Levente fordítása, kisebb módosítással)

Néhány sor erejéig teljesen tanácstalan lehet az olvasó. A rabszolgák teljesen különböző származásúak voltak, a legkülönbélebb bőrszínekkel. Mire utalhat itt Cicero? A tavaly megjelent magyar fordítás közzétéveje sem ad semmiféle magyarázatot erre a fordulatra.¹² Cicero néhány mondattal később visszatér Piso bőrszínére, amit az ősök füstös viaszképmásaihoz (*fumosarum imaginum*) hasonlít, amelyek az előkelő rómaiak házában *atrium*-ban álltak. Ezek szerint Piso bőre a szokásosnál sötétebb árnyalatú volt, ami Cicero szavai szerint a rabszolgákra volt jellemző.

A *servilis* jelző természetesen önmagában is megbélyegző, különösen egy *consul*-viselt férfira alkalmazva. Cicero ráadásul a rabszolgákat kizárólag kedvezőtlen kontextusban emlegeti a beszédben. A rabszolgák rendre Clodius magánhadseregéként tűnnek fel, akiknek segítségével félelemben tartotta a római államot, miközben a hivatalban lévő *consul*, Piso mindezt eltűrte. Cicero természetesen saját *consuli* tevékenységét hozza fel ellenpéldaként, kétszer is megemlítve Catilina nevét.¹³ Pisóval szembenáll az egész római társadalom, csupán rablókra és rabszolgákra támaszkodhat.¹⁴ Piso magánemberként, gazdaként is kudarcot vall, ha rabszolgáiról van szó. A háztartásában lévők szennyes öltözetűek, kiöregedettek, s egy rabszolga akár több feladatot is ellát: *Servi sordidati ministrant, non nulli etiam senes; idem coquus, idem atriensis.*¹⁵ A hadsereg irányításában is rabszolgái segítségét vette igénybe: kedvenc rabszolgája osztogatta a rangokat.¹⁶ Ezek után nem tűnik véletlennek, hogy Piso saját katonái előtt is rabszolgaruhát öltve menekül el.¹⁷ Piso a beszéd végére külsejét tekintve rabszolga lesz, hatásosan keretezve a beszéd elején szintén a külsejére utaló *servilis color* kifejezést. Az olvasó azonban nem kap magyarázatot arra, miért kapcsolható a bőrszínhez a *servilis* jelző. Milyen színű egy rabszolga, vagy egyáltalán van-e a rabszolgáknak eltérő bőrszíne?

A *color servilis* kifejezés ebben a formában csak a beszéd elején fordul elő. Máshol Cicero nem él vele, és más szerzőknél sem találjuk. Első pillantásra azonban nem tűnik lehetetlennek a magyarázat. A rabszolgák jelentős részét a mezőgazdaság foglalkoztatta. Erről bőven értekeznek a mezőgazdasági szakírók. A mezőn dolgozó rabszolgák ki voltak téve az időjárási körülményeknek, aminek a szakírók is tudatában voltak. Columella például azt tanácsolja, hogy a rabszolgák öltözködésénél a célszerűséget kell követni, olyan ruhákat kell biztosítani számukra, amelyek jól védik őket a szabadban végzett munka során.¹⁸ A mezei munka jórészt a nyári hónapokban zajlott, amikor erős a napsütés.¹⁹ Ezt a források is megerősítik. Catullus költeményében a Párcák jóslatában szerepel hasonlóként, hogy a megszületendő Achilleus úgy fogja lekasabolni a trójaiakat, ahogyan aratáskor kaszálják a kalászokat *sole sub ardenti*.²⁰ Ugyanezt a motívumot tartalmazza az

a felirat, amelyet az észak-afrikai Mactarnál találtak, s verses formában örökíti meg egy szántóvető életét, pályafutását.²¹ A felirat töredékes, így állítójának neve ismeretlen. Azt viszont megtudjuk róla, hogy alacsony sorból indulva szántóvetőként biztosította megélhetését, majd kitartásának köszönhetően egyre feljebb emelkedett. Előbb az aratók vezetője lett, majd kisebb vagyonra tett szert, később még a település tanácsába is beválasztották.²² A kemény mezei munka az ő esetében is *rabido sub sole* zajlott. Ilyen körülmények között az emberi bőrszín árnyalata is minden bizonynyal sötétebb a szokásos színnél vagy a városi lakosság bőrszínénél.²³

Cicero azonban aligha erre utal, amikor a *color servilis* kifejezéssel jellemzi Pisót. A catullusi helyen hērōikus kontextusban hasonlatként jelenik meg az aratás. A mactari szántóvető esetében pedig a tűző nap alatt végzett kemény munka a társadalmi státusz emelkedésével jár együtt. Cicero beszédének célpontját – legalábbis a szónok beállításában – sem hősi magatartással, sem pedig kemény munkával nem lehetett megvádolni. A mactari sírfelirat jól illeszkedik abba a római mentalitástörténet szempontjából meghatározó felfogásba, amely a földművesek életét és munkáját ideálisnak, rómaihoz igazán méltónak tekintette. Kezdeteit Cincinnatus alakjának irodalmi ábrázolásaiig vagy Cato híressé vált mondatáig („Amikor pedig egy derék embert dicsértek, így dicsérték: derék földműves, derék gazda”) követhetjük visszafelé.²⁴ A szabadban, napsütésben végzett mezőgazdasági munka ezekre a római erényeket megtestesítő földművesekre is jellemző volt, így a bőrszín napsütés okozta sötétedése nem kizárólag a mezőgazdasági munkát végző rabszolgák sajátja lehetett. A Pisóra aggatott kifejezés tehát más magyarázatot igényel.

A római szerzők többször reflektáltak arra a tényre, hogy az emberi bőrnek van színe, vannak árnyalatai. Cicero és Ammianus Marcellinus is megemlíti, hogy a haragtól vagy dühtől az ember arcának színe megváltozik. Nem csupán a bőr színe, hanem más külső jegyek is mutatják a felfokozott kedélyállapotot, így a hang, az arckifejezés vagy éppen a mozdulatok.²⁵ Mindkét szerzőnél a bőr színe, helyesebben annak változása belső, lelki folyamatok tükröződése, amelyek azonban egyaránt negatívak: az *ira*, *insania*, *furor* fogalmakkal kapcsolhatók össze. A bőr színe, amely a kedélyállapotnak megfelelően – igaz, csak ideiglenesen – megváltozik, a jellemet, a belsőt fejezi ki.

3. kép. Septimius Severus, az afrikai származású császár és családja. Az ún. Severus-tondo (falapra festett kép). Kr. u. 200 k. Antikensammlung Berlin

A bőr színe az antik szerzők szerint nem csupán az indulatot fejezheti ki, hanem származásra is utalhat, vagyis az ember lelki tulajdonságaitól, pillanatnyi hangulatától független ismérv is lehet. A különböző forrásokat szemrevételezve azt láthatjuk, hogy a római szerzők az afrikaiak, indiaiak, aethiopsok, valamint a kínaiak (*Seres*) színét tekintik eltérőnek, általában sötétebbnek. Az idősebb Plinius tudósít arról, hogy Byzantiumban az egyik ökölvívó örökölte aethiops nagyapja bőrszínét, jóllehet anyján egyáltalán nem látszott származása. Az aethiopsok bőrszíne tehát markánsan eltérő, olyannyira, hogy az *Aethiops* az első századtól a fekete szinonimájává

4. kép. Bosra római színháza. Délnyugat-Szíria, Kr. u. 2. század

Mindezt a természetben is észrevehetjük és beláthatjuk, sőt, a népek tagjain és testén is észrevehetjük. Mert azok a vidékeken, ahová a Nap közepesen ontja hevét, a testeket mértékletesen tartja meg, ahol igen közel haladván perzsel, kiégetve elvonja a nedvesség alkotóelemét; a hideg tájakon pedig, amelyek déltől távol esnek, a forróság nem veszi ki a vizet, hanem az égből harmatozó levegő nedvességet öntve a testekbe, a testeket megdagasztja, s öblössé teszi a hangokat. Ezért az északon élő népek hatalmas testűek, világos színűek, sima és vörös hajúak, kék szeműek, bővérűek a nedv bősége és a hideg éghajlat következtében. Akik ellenben a déli tengely közelében, a Nap pályája alatt laknak, kisebb termetűek, barna színűek, göndör hajúak, a szemük fekete, gyenge csontúak, s kevés a vérük a nap heve következtében. Így hát vérszegénységük miatt inkább óvakodnak attól, hogy a fegyvernek ellenálljanak, viszont a forróságot és a lázt félelem nélkül tűrik, hisz tagjaikat a hőség táplálja. Ugyanígy, az északi ég alatt született testek a láztól félnek és tehetetlenek, vérbőségük következtében viszont félelem nélkül szállnak szembe a fegyverrel.

Vitruvius: Tíz könyv az építészetről VI. 1, 3–4
Gulyás Dénes fordítása

Készsébevonhatatlan bizonyíték erre Nicaeus, a Byzantiumból származó híres ökölvívó. Bár az anyja egy aethiop férfivel folytatott házasságtörő kapcsolatból született, a bőrszíne a legcsekélyebb mértékben sem tért el a többiekétől, a fia azonban olyan volt, mintha az aethiop nagypapa született volna újra.

Plinius: Naturalis historia VII. 12, 51
Darab Ágnes fordítása

5. kép. Szíriai férfi rabszolga bronz mellszobra.
Kr. u. 1-3. század. Louvre, Párizs

válík (Varro: *De lingua Latina* IX. 42; Iuvenalis: *Saturae* 2. 22–24). Ugyancsak „színesnek” látták az indiaikat (*coloratos... Indos*), amint az *Appendix Vergiliana* egyik elégiája bizonyítja.²⁶ Az indiaiak és talán a kínaiak eltérő bőrszínére utal Florus, amikor az Augustus elé járuló követségekről tudósít (*ipse hominum color ab alio venire caelo fatebatur*).²⁷ Florus a jelenség regisztrálása mellett magyarázattal is szolgál: az indiaiak (és kínaiak) más égtáj szülöttei. Az afrikaiak külső jegyeinek legplasztikusabb leírását minden bizonnyal a *Moretumban* találjuk, ahol Symilus élettársa az afrikai származású Scybale részletes „személyleírását” olvashatjuk. A haj, az ajkak, a mellkas mellett jellemző elemként a költemény szerzője a sötét bőrszínét emeli ki (*fusca colore*). A külső megjelenés Scybale esetében is a származási helyet mutatja (*tota patriam testante figura*).²⁸

A fenti tudósításokhoz a szerzők nem fűznek semmilyen megjegyzést, pusztán az eltérő bőrszín tényét regisztrálják. Legfeljebb a *Moretum* szerzője és Florus tesz utalást arra, hogy a bőrszín a származás helyének éghajlatával áll összefüggésben.²⁹ A császárkor első századában elterjedt vélemény volt, hogy a lakó- vagy származási hely éghajlata meghatározza az emberek külső tulajdonságait. Vitruvius, Seneca és az idősebb Plinius egyaránt hármast osztályozást vázol e tekintetben. A napsütés erőssége alapján különíti el az északi, a déli és a középén lakó embereket.³⁰ Vitruvius szerint a délen lakó népek, akik sok napsütésnek vannak kitéve, fekete szeműek, göndör hajúak, a bőrük színe pedig barnás (*colore fusco*). Északon ezzel szemben a világos bőr, vörös haj és kék szem a jellemző. Az idősebb Plinius is a Nap közeli és távoli voltával, valamint ennek a testnedvekre kifejtett hatásával magyarázza a testi jegyek eltérését. Seneca minden további okfejtés nélkül az embereket színük szerint három csoportba osztja: *albos, nigros, flavos*,³¹ ami minden bizonnyal megfelel a vitruviusi-pliniusi felosztásnak. Vitruvius és Plinius azonban tovább megy, mint akár Seneca, akár a fentebb idézett többi szerző. Az éghajlat – véleményük szerint – az emberek külső tulajdonságai mellett jellemüket is meghatározza. A déli népek kevésbé bátrak a fegyveres küzdelemben, gyorsabb észjárásúak és fortélyosabban, viszont nem kitartóak.³² A római szerzők osztályozása korántsem véletlen. Az északi és déli népek bemutatásából máris következik, hogy a középső vidéken élők egyesítik magukban a kedvező tulajdonságokat. A római állam és Itália pedig éppen ebben a zónában helyezkedik el, amint Vitruvius megjegyzi. A rómaiak tehát kiegyensúlyozott mértékben bölcssek és erősek, aminek révén felülmúlják mind az északi, mind a déli népeket. Az éghajlat következtében testalkatuk és tehetségük is megfelelő. Érdekes párhuzam kínálkozik az éghajlati tényezők következtében kialakuló jellemvonások, valamint az államformák alakulása között. Plinius és Vitruvius szóhasználatukkal utalnak arra, hogy e kiváló jellem az éghajlati tényezők keveredése következtében sajátja a középén lakó népeknek, így a rómaiaknak. Polybios szerint az államformák kedvező válfajainak keveredése (az ún. mikté politeia) tette nagyvá a rómaiakat. A vitruviusi-pliniusi megfogalmazásban méltán gyaníthatjuk a kevert államforma organikus-biológikus változatát.³³ A végső következtetést Plinius mondja ki: az *imperium* joggal van a római nép kezében.

Cicero ugyan e szerzők előtt mintegy száz évvel alkotott, a Vitruvius és Plinius által kifejtettek viszont régi görög előzményekre épültek. A bőrszín és jellem közötti összefüggés sztereotípiái Hérodotosig és a pseudo-aristotelési *Physionomia*ig nyúlnak vissza.³⁴ A sötét bőrszín általában negatív képzeteket keltett.³⁵ A sötét haj- vagy bőrszínű déli népeket gyengének tekintették.³⁶ Az idegen népek kultuszok lenézése nem állt távol Cicero gondolatvilágától. Az ideális szónok megrajzolásakor egy olyan arisztokratikus-férfias képet alkot, amely markánsan különbözik a színészek nőiesnek, elpuhultnak minősített

előadásmódjától. Ugyanebbe a kategóriába estek a keleti népek is.³⁷ Jól ismert, hogy Cicero nem volt jó véleménnyel a keleti népekről, akik közé a szíriaiak, egyiptomiak, zsidók tartoztak.³⁸ Szónokként és íróként az egyes népekről alkotott véleményét persze közönsége elvárásaihoz igazítva adta elő. Így a gall allobroxok hol megbízhatatlanok, hol pedig magasra értékelt tanúi a Catilina-összeesküvésnek.³⁹ Az 56-ban elmondott, *De provinciis consularibus* címen ismert beszédében az alábbiakat olvashatjuk: „A szerencsétlen adóbérlőket pedig zsidók és szírek, e szolgaságra született népek, szolgaságába adta.”⁴⁰ A zsidókat és szíriaiakat olyan népeknek bélyegzi, akik rabszolgaságra születtek. Annál is indokoltabb e részlet felidézése, ugyanis Cicero a Piso elleni beszédet a szíriaiakra tett utalással indítja, ami kimondatlanul is összekapcsolódik a következő mondatban szereplő a *servilis color* kitéttel. Rövid kitérésként megjegyezhetjük, hogy a szíriaiak szerepeltetéséhez minden bizonnyal a történeti kontextus is hozzájárult. Pompeius ugyanis 64-ben szervezi meg Syria provinciát, így a terület feltehetően a korabeli rómaiak érdeklődésének homlokterében állt. Hasonló jelenségre figyelhetünk fel mintegy száz évvel korábban Terentius esetében. A keleti háborúk időszakában alkotó szerző két komédiájában (*Heautontimorumenos*, *Adelphoe*) is Syrus a rabszolga neve, ami jól példázza, hogy a 2. század első felében szép számmal kerülhettek rabszolgák Rómába a Földközi-tenger keleti medencéjéből.

A római szerzők szerint az éghajlat objektív tényezői miatt alakul ki az emberek külső megjelenése, de ennek vannak belső implikációi, voltaképpen jellembeli vonatkozásai. Talán Cicero is valami hasonlóra utalhatott, amikor Piso külsejét a *servilis color* kitéttel jellemezte. Ha Piso bőrszíne sötétebb a középben lakó népekre, így a rómaiakra jellemző bőrszínél, akkor jelleme a déli népek tulajdonságaihoz igazodik. Ha a római államnak olyan vezetője van, aki bőrszíne és tulajdonságai alapján sem római, akkor maga az állam, a rómaiak *imperiuma* kerül veszélybe: Piso és a hozzá hasonlók vezetésével a rómaiak maguk is szolgákká válnak, az olyan népek közé kerülnének, akiknek egyébként a vezetésére hivatottak. Cicero a közönsége által ismert, társadalmi státushoz (rabszolgaság)

6. kép. Mozaik Timgadból (Thamugadi, Algéria)
Kr. u. 100 k.

és külső megjelenéshez (bőrszín) kapcsolódó sztereotípiákat használja fel beszédében, hogy az általa személyes és politikai okokból gyűlölt Piso személyét ellehetetlenítse. A senatusban, ahol a beszéd elhangzott, még attól sem kellett tartania, hogy túl sok keleti vagy déli származású hallaná beszédét, tetteleg megakadályozva a sztereotípiák érvényesülését.

Jegyzetek

A jelen tanulmány kisebb kiegészítésekkel módosított változata annak az angol nyelvű szövegnek, amely 2016-ban, a Németh György professzor 60. születésnapja tiszteletére kiadott *From Polites to Magos* című kötetben jelent meg. Ezt a változatot is neki ajánlom.

- 1 Erasmus: *Adagia* I. 4, 50; III. 10, 88. Vö. még I. 9, 38.
<http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/ErasmusAdagia.html> (hozzáférés: 2016. 10. 09.).
- 2 <http://mult-kor.hu/mit-keresett-ket-kinai-a-romai-korilonban-20161006> (hozzáférés: 2016. 10. 09.) Róma és a Távolság-Kelet kapcsolatáról vö. Grill 2016, 25, 212, 223–224.
- 3 Megjegyezhető azért, hogy a rabszolgatartók és rabszolgák kapcsolataiból születő gyermekek miatt az amerikai rabszolgáknál a kutatók elképzelhetőnek tartják a bőrszín árnyalati változását: Lévai 2001, 19–20.
- 4 Plautus: *Mercator* 413–417. Cicero: *A szónokról* II. 265. Petronius: *Satyricon* 34.

- 5 Németh 1999, 153.
- 6 Papinianus: *Dig.* XLI. 2, 44pr. Seneca: *De beneficiis* IV. 13, 3; Strabón XIV. 5m 2. Vö. Harper 2011, 83–99.
- 7 Gellius: *Noctes Atticae* IV. 2, 1–2. Vö. még Propertius IV. 5, 51; Gellius: *Noctes Atticae* VI. 4, 1–4. Ulpianus: *Dig.* XXI. 1, 31. Columella a testalkatot abból a szempontból tartja fontosnak, hogy melyik rabszolgát milyen munkára kell befogni (I. 9, 1–4). A kérdéshez lásd McLeod 2012.
- 8 Seneca: *De clementia* I. 24. 1.
- 9 Kamen 2010.
- 10 Vö. ehhez Takács–Gacsál 2016, 54–55.
- 11 Cicero: *In Pisonem* I. 1: *nos color iste servilis... deceperunt.*
- 12 Pap L. 2015. Vö. Vogt 1975, 50.
- 13 Cic. *Pis.* 9, 11, 23, 30, 64.
- 14 Cic. *Pis.* 64.

- 15 Cic. *Pis.* 67: „Szennyes öltözetű szolgák végzik a felszolgálást, közülük egynéhány már kivénült. Ugyanaz a személy a szakács és a kapus” (Pap Levente fordítása).
- 16 Cic. *Pis.* 88.
- 17 Cic. *Pis.* 92.
- 18 Columella I. 8, 9.
- 19 Vö. Columella XI. 2, 44–56, ahol a szerző többször említi a hőséget (*calor*; *caligo aestuosa*). A napsütés káros hatásáról lásd Columella XI. 2, 54: *priusquam sol acrior exurat terram* („mielőtt a forró nap kiégetné a földet” – Hoffmann Zsuzsanna fordítása).
- 20 Devecseri Gábor fordításában: „lángsugarú nap alatt” (Catullus 64, 353–354).
- 21 CIL 8. 11824 = ILS 7457.
- 22 A felirat értelmezéséhez lásd Kehoe 1988, 221 és Shaw 2013.
- 23 Vö. pl. *Énekek éneke* 1,5.
- 24 Cato: *De agricultura*, praef. (Kun József fordítása). Vö. még Livius III. 26.
- 25 Cicero: *Tusculanae disputationes* IV. 52; Ammianus Marcellinus XXIX. 3, 2. Vö. Simon 2013, 18–19.
- 26 Appendix Vergiliana: *Elegiae ad Maecenatem* I.
- 27 Florus II. 34: „És ezeknek az embereknek már a színe is elárulta, hogy egészen más éghajlatú tájról érkeztek” (Havas László fordítása).
- 28 *Moretum* 31–35.
- 29 Vö. még Ovidius: *Metamorphoses* II. 235–239; Isidorus: *Origines* XIV. 5, 14.
- 30 Vitruvius VI. 1, 3; Plinius: *Naturalis historia* II. 189–190; Seneca: *Epistulae* 58. 12. Vö. George 2002, 46, aki regisztrálja a cicerói helyet, de nem magyarázza.
- 31 Kopeckzy Rita fordításában: „a fehéreket, feketéket, sárgákat”. A hármas felosztásnak megfelelően a *flavost* alighanem „vörhenyes”-ként kellene inkább fordítani.
- 32 Vitruvius VI. 1, 10: „A déli népek pedig, bár igen éles elméjük és végtelenül ötletesek, mihelyt kitartásra szorulnak, tüstént alulmaradnak, mivelhogy a nap kiszívta belőlük a lelkierőt” (Gulyás Dénes fordítása).
- 33 Vitruvius VI. 1, 11.: *ab utraque parte mixtionibus*; Plinius: *Naturalis historia* II. 190: *utrimque mixtura*. Vö. még Seneca: *De ira* II. 15, 4–5.
- 34 Isaac 2006, 56 skk.
- 35 Gruen 2011, 206. Más véleményen van Cracco Ruggini (1987, 194–195), aki szerint a sötét bőrszínhez csak a harmadik századtól tapadnak negatív képzetek. Nézetével szemben vö. Florus II. 17 (IV. 7, 7).
- 36 Isaac 2006, 65.
- 37 Simon 2013, 19.
- 38 Gruen 2011, 107.
- 39 Gruen 2011, 147.
- 40 Cicero: *De provinciis consularibus* 5. 10: *Iam vero publicanos miseros (me etiam miserum illorum ita de me meritorum miseris ac dolore!) tradidit in servitutum Iudaeis et Syris, nationibus natis servituti*. Vö. Isaac 2006, 463.

Bibliográfia

- Cracco Ruggini, L. 1987. „Intolerance: Equal and Less Equal in the Roman World”: *Classical Philology* 82, 187–205.
- George, M. 2002. „Slave Disguise in Ancient Rome”: T. Wiedemann – J. Gardner (szerk.): *Representing the Body of the Slave*. New York – London, 41–56.
- Gruen, E. 2011. *Rethinking the Other in Antiquity*. Princeton.
- Grüll T. 2016. *A tenger gyümölcsei. A tengerek szerepe a Római Birodalom gazdaságában*. Pécs.
- Harper, K. 2011. *Slavery in the Late Roman World A. D. 275–425*. Cambridge.
- Isaac, B. 2006. *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. Princeton.
- Kamen, D. 2010. „A Corpus of Inscriptions: Representing Slave Marks in Antiquity”: *Memoirs of the American Academy in Rome* 55, 95–110.
- Kehoe, D. P. 1998. *The Economics of Agriculture on Roman Imperial Estates in North Africa*. Göttingen.
- Lévai Cs. 2001. „»Reszketek hazámért, ha arra gondolok, hogy Isten igazságos«. Thomas Jefferson és a rabszolgaság problémája”: *Aetas* 16, 5–26.
- McLeod, D. 2012. „Contract for the Sale of a Slave”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 180, 256–262.
- Németh Gy. 1999. *A polisok világa*. Budapest.
- Pap L. 2015. *Cicero: Piso ellen*. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Pap Levente. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.
- Shaw, B. 2013. *Bringing in the Sheaves: Economy and Metaphor in the Roman World*. Toronto.
- Simon A. 2013. „*Sermo corporis*. Cicero: *A szónokról* III. 216–227”: *Ókor* 12/3, 17–23.
- Snowden, F. M. 1997. „Misconceptions about African Blacks in the Ancient Mediterranean World: Specialists and Afrocentrists”: *Arión* 4/3, 28–50.
- Takács L. – Gacsal D. 2016. „A római rabszolgaság”: *Korall* 63, 54–68.
- Vogt, J. 1975. *Ancient Slavery and the Ideal of Man*. Cambridge, MA.